

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

STARK TAMÁS

A második világháború közvetlen hatásainak ismertetését rendszerint az utószóra hagyja a háború történetével foglalkozó szakirodalom. A háborús események hosszan tartó következményei így elsikkadnak a harci cselekmények mellett, és a történelmi kutatás is hajlamos "átugrani" a háborút követő "zavaros" éveket. Fokozott mértékben áll ez a megállapítás a háborút követő nagy vándormozgalomra, amely 1944 és 1948 között jelentősen átrajzolta Kelet-Közép-Európa etnikai térképét. A vészkorszakkal foglalkozó művek is befejeződnek a felszabadulással, így a túlélők társadalomba történő reintegrálódásának vagy végleges kiválásának kérdése, vagyis a vészkorszak utótörténete ma is nagyrészt feltáratlan terület. Korábbi kutatási témámból, Magyarország háborús emberveszteségének felméréséből természetesen adódott a folytatás: a maradék zsidóság történetének, vándormozgalmának a feltárása. Kétségtelen, hogy ez nemcsak nehéz, hanem szinte megoldhatatlan feladat. A Magyarország háború alatti területére vonatkozó egységes, 1945 utáni statisztikai és egyéb dokumentumok hiánya pontos számbavételt nem tesz lehetővé, de a rendelkezésre álló szűk forrásbázis is elégséges ahhoz, hogy a vészkorszak utáni migráció nagyságát és irányát meg lehessen határozni.

Először is a maradék zsidóság számát kell meghatároznunk. Itt kezdődnek a problémák. A vészkorszakkal foglalkozó tudományos munkák ugyan mind közölnek országok szerinti bontásban adatsorokat a zsidóság háború előtti és utáni számáról, a közreadott statisztikák azonban — elsősorban Lengyelország, Szovjetunió, Románia és Magyarország esetében — hipotetikusak és nagy szóródást mutatnak. Ahhoz, hogy közelebb jussunk a célhoz, a háború alatt, illetve közvetlenül a háború után keletkezett dokumentumokat kell tanulmányoznunk.

A budapesti túlélőkről viszonylag bőséges háttéranyag áll rendelkezésre. A pesti gettóba hurcoltak számával kapcsolatban három szám ismétlődik: 69 ezer, 80 ezer, 100 ezer. *Friedrich Born*, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának budapesti képviselője 1944 november közepén írott feljegyzésében mintegy 100 ezer gettőlakóról tett említést¹. November 20-án *Veesenmayer, Hitler* teljhatalmú megbízottja 80 ezer főről írt². November 26-i jelentésében ugyanezt a számot adta meg *Danielson* svéd követ is³. December 25-én *Born* megerősítette a 100 ezres adatot, hozzátéve, hogy a gettóban még ennél többen is lehetnek. Az 1944 nyarán *Eichmann-nal* is tárgyaló *Kasztner Rezső* visszaemlékezéseiben is ez utóbbi szám szerepel⁴.

Raoul Wallenberg jelentéseiből, valamint a Szálasi-kormány két tagjának, *Vajna Gábor* belügyminiszternek és *Kemény Gábor* külügyminiszternek a vallomásaiból tudjuk, hogy az ún. nemzetközi gettóba és a védett házakba összesen mintegy 40 ezer zsidót zsúfoltak, de közülük közel 20 ezer főt december közepén a pesti nagy gettóba hurcoltak⁵. Az Újlipótvárosban menedéket találók közül tehát maximum 20 ezren érhatték meg a szovjet csapatok érkezését.

A rejtkehelyeken, szerzetes-házakban bujkálók számáról sem korabeli jelentés, sem későbbi vallomás nem ad hírt. *Lévai Jenő* azonban az 1946 elején megjelent Fekete Könyvében 25 ezerre tette számukat. *Grossmann Sándor* cionista vezető pedig Carl Lutzról írott művében 24 ezer bujkálóról ír⁶.

¹ *Ben-Tov, Arie*: Facing the Holocaust in Budapest. The International Committee of Red Cross and the Jews in Hungary, 1943–1945. Genova, 1988, 323. p.

² *Lévai Jenő* (szerk.): Eichmann in Hungary. Budapest, Pannonia Press, 1961, 160. p.

³ *Yahil, Leni*: Raoul Wallenberg — His Mission. Yad Vashem Studies XV. Jerusalem, 43. p. 73. jegyzet.

⁴ Der Kastner-Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn. München, Kindler Verlag, 1961, 241. p.

⁵ *Karsai Elek — Karsai László*: A Szálasi-per. Budapest, Reform Kiadó, 1988, 421. p.

⁶ *Lévai Jenő*: Fekete könyv a zsidóság szenvedéseiről. Budapest, 1946, 315. p.; *Grossmann, Alexander*: Nur das Gewissen. Carl Lutz. Waldgut, 1986, 269–270. p.

Ha e két utóbbi szerző adatait elfogadjuk, akkor a Budapesten felszabadultak összlétszáma 120 ezer és 140 ezer között mozog. Figyelembe véve azonban a nyilasok által végrehajtott tömeggyilkosságokat, valamint a nélkülözések következtében fellépő háborús többethalandóságot, a budapesti zsidóság száma 1945 tavaszán alig lehetett több 120 ezernél.

A túlélők másik nagy csoportját a felszabadult munkaszolgálatosok alkotják. 1944 nyarán a deportálásokat elkerülő munkaszolgálatosok száma 80 és 150 ezer között mozog a különböző források szerint⁷. A Honvédelmi Minisztérium nyilvántartási osztályának jelentései a 100 ezerhez közelítenek, ezért én is ezt tekintetem irányadónak. Ha ebből a számból levonjuk az 1944 októberéig elszenvedett veszteségeket (10-15 ezer eltűnt és elesett), valamint a Szálasi-éra alatt dokumentálhatóan átadott 70 századhoz beosztott mintegy 20-30 ezer fő számát, akkor 55-70 ezret kapunk. Elvben tehát ennyien szabadultak fel az ország háború alatti területén. Ezt a feltételezést azonban közvetlen adatok nem igazolják. A felszabadult munkaszolgálatosok számára mindössze egyetlen jelentés utal. A pesti izraelita hitközség *Dálnoki Miklós Béla* miniszterelnökhöz írott 1945. április 20-i levele 20 ezer vidéki bujdosón kívül 20-30 ezer visszatérő, illetve visszatérőben lévő felszabadult munkaszolgálatosról tesz említést⁸. Ez a szám feltehetően az ország jelenlegi területére vonatkozik, bár erre a levél nem tér ki.

A visszatérő deportáltak adják a túlélők harmadik csoportját. Számukra vonatkozóan a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, valamint a Népjóléti Minisztérium és a Hazahozatali Kormánybiztosság jelentéseit tekinthetjük irányadónak. Ezek szerint 1945 áprilisa és 1946 májusa között Magyarország jelenlegi területére mintegy 80 ezren tértek vissza. Pontos szám azért nem adható, mert a Budapesten regisztráltak közül többen erdélyi, illetve kárpátaljai illetőségűek voltak, akik rövid megszakítással Románia, Csehszlovákia, esetleg a Szovjetunió felé folytatták útjukat. Ugyanakkor jó néhányan a visszatérés után sehol sem jelentkeztek.

A fenti számok arra utalnak, hogy 1946 tavaszán Magyarország jelenlegi területén a túlélők együttes létszáma — figyelembe véve a harcok során felszabadultakat és a deportálásból visszatérőket — **220 és 250 ezer** között lehetett. Közülük a fővárosban 140-160 ezren éltek.

Számításaimhoz hasonló eredményt tett közzé a Központi Statisztikai Hivatal vezető statisztikusa, *Snyder Árpád* a "Beclés Magyarország háborús emberveszteségéről" című tanulmányában, amely a Magyar Statisztikai Szemle 1946/1—6. számában jelent meg. Ugyanezeket az adatokat tette közzé a KSH másik statisztikusa, *Thirring Lajos* is a párizsi békekonferenciára készülő magyar küldöttség számára készített feljegyzésében⁹.

A népszámlálások során, vagyis a közvetlen forrásokból nyert adatok azonban — úgy tűnik — ellentmondanak számításaimnak.

A maradék zsidóság legrészletesebb és legmegbízhatóbb összeírását a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozatának Statisztikai és Tudósító Osztálya hajtotta végre *Pach Zsigmond Pál* vezetésével. Az 1945 ősztől 1946 végéig tartó, nagy apparátussal végzett munka során Budapesten 117 363, vidéken pedig 47 967 személyi lapot sikerült összegyűjteni¹⁰. A regisztrált túlélők száma tehát 165 330 fő volt. Bár az összeírás a vészidőszak utáni zsidóság szociális és demográfiai helyzetét pontosan feltárta, a népességszámra vonatkozó eredménnyel kapcsolatban mégis szükséges néhány megjegyzést tenni. Ez az összeírás nem fedhette le a teljes magyar zsidóságot. Budapesten kérdezőbiztosok keresték fel a túlélőket, de a vidékiekről általában csak az izraelita hitközségek szolgáltattak adatot. A vidéki összeírás tehát részlegesnek tekinthető. Nem a Statisztikai és Tudósító Irodán múltott, hogy a budapesti összeírás nem volt teljes körű. Voltak, akiket nem találtak meg az összeírók, jó néhányan pedig megtagadták a négyoldalas kérdőív kitöltését. A vészidőszak tapasztalata után sokan nem akartak újból valamilyen listára felkerülni. A Budapesten összeírt 117 363 személyből 96 500-an az izraelita

⁷ A munkaszolgálatosok létszámával kapcsolatos adatokat és forrásokat lásd bővebben: *Stark Tamás*: A magyar zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1995, 24—27. p.

⁸ *Ságvári Ágnes* (szerk.): A magyarországi zsidóság holocaustja 1944. Budapest, 1994, 23. p.

⁹ MOL Jelenkortörténeti Gyűjtemény XIX-3-1-a.

¹⁰ MOL Jelenkortörténeti Gyűjtemény XXXIII-1946. július 1. — október 31.

hitközséghez tartoztak. Ez a szám a körülmények ellenére is megbízhatónak tűnik, és egybe is cseng a Fővárosi Statisztikai Hivatal 1945 márciusában végrehajtott összeírásának eredményeivel. Akkor, a deportáltak visszatérése előtt, 86 910 izraelita felekezetű túlélőt regisztráltak¹¹.

1941-ben az ún. zsidótörvények hatálya alá eső mintegy 240 ezer budapesti lakos közül körülbelül 60 ezren (25%) valamelyik keresztény felekezet tagjai voltak. A kérdéssel behatóan foglalkozó *Karády Viktor* kutatásai arra utalnak, hogy a háború alatti tömeges kitérések következtében a keresztény felekezetekhez tartozók aránya 1945-re legalább 35%-ra emelkedett¹². A Statisztikai és Tudósító Iroda által összeírt 96 500 izraelita tehát mintegy 150 ezer túlélőt takar. Ez a szám pedig a korábban más módszerekkel megadott határértékek, 140-160 ezer közé esik.

Észak-Erdélyben, Kárpátalján, Felvidéken és Délvidéken az 1944 nyarán végrehajtott deportálások miatt a szovjet csapatok nyomán csak nagyon kevesen — elsősorban szökött munkaszolgálatosok — nyerték vissza szabadságukat. A deportálásból visszatértek számáról nem áll rendelkezésre adat, ezért a túlélők számára vonatkozóan a háború utáni összeírásokat kell irányadónak tekintenünk. Annál is inkább, mivel a jelenlegi területen élőkkel ellentétben ezekben az országrészekben az ún. zsidótörvények által megbélyegzettek túlnyomó többsége (közel 100%-a) izraelita felekezetű volt.

Az észak-erdélyi zsidóságról 1944 novemberében, 1946 szeptemberében és 1947-ben is készült összeírás. E legutóbbi, a Zsidó Világkongresszus Romániai Tagozata által végrehajtott felmérés eredménye 44 706 fő volt¹³. Bár a Romániában élő zsidóság jelentős része 1944 őszétől folyamatosan mozgásban volt, ez a szám jól tükrözi a vészkorszak utáni népesség nagyságát.

A kárpátaljai zsidóság háború alatti és utáni történetében sűrítve van jelen mindaz a szenvedés, amin az egész magyar zsidóság átment. Bár a diszkrimináció, a munkaszolgálat, majd a deportálás az egész magyar zsidóságot érintette, a legrosszabbul mégis mindig a kárpátaljaiak jártak. A többszöri impériumváltásnak is ők voltak a legnagyobb vesztesei. A magyar csapatok megérkezése előtt a Szovjetunióba menekülők túlnyomó része internálótáborba került. 1941-ben és 1944-ben is őket hurcolták el először. Mire a háború véget ért, Kárpátalja szovjet fennhatóság alá került, ezért a koncentrációs táborok túlélőinek gyakorlatilag nem volt hová visszatérniük. Számukról így paradox módon csehszlovák statisztikákból értesülhetünk. A Kárpátaljára visszatérők túlnyomó része ugyanis — nem akarván szovjet hatalom alatt élni — még a határok 1945. szeptember 30-i lezárása előtt Csehszlovákiába, pontosabban Csehországba menekült. Az Izraeli Hitközségek Szervezetének Statisztikai Osztálya 1947-ben 24 001 zsidót írt össze, akik közül 8455-en Kárpátaljáról érkeztek¹⁴. Ugyanekkor Kárpátalján mintegy 4000 zsidó élt a területi vallási hivatal adatai szerint. A túlélők száma tehát hozzávetőlegesen 13 ezer. Meg kell itt jegyezni, hogy a Budapest érintésével szülőföldjükre tartók közül sokan végül is itt maradtak, és a Kárpátaljára érkezők egy része is rövid ott-tartózkodás után Magyarország jelenlegi területére tért vissza. Az ő számukról sajnos semmilyen statisztika nem áll rendelkezésre.

Szlovákiában 1946 elején vették számba a túlélőket az American Joint támogatásával. A 27 ezer szlovákiai zsidó közül 6 ezren az 1938-ban Magyarországhoz csatolt területsávon éltek¹⁵. A munkaszolgálatból és deportálásból visszatértek teljes száma azonban meghaladja az összeírtakét. A Szlovákiai Zsidó Közösségek Központi Szervezetének 1946. február 10-én készített memorandumában a magyar vészkorszak túlélőinek számát kerekén 10 ezer főben adták meg.

A Délvidéken, ahol a háború előtt 25 ezer zsidó élt, a Vajdasági Területi Bizottság 1946-ban 3532 túlélőt számolt össze¹⁶.

¹¹ Népmozgalmi események a főváros ostroma idején. In *Városi Szemle*, 1945, 54. p.

¹² *Karády Viktor*: Asszimiláció és társadalmi krízis. In *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Cserépfalvi Kiadása. Budapest, 1997, 132–142. p.

¹³ *Les Residences des Juifs de Roumanie*. Bucarest, 1947.

¹⁴ *Weinryb, D. Bernard*: Czechoslovakia. In *The Jews in the Soviet Satellites*. New York, 1953, 67. p.

¹⁵ Register of all persons saved from Antijewish persecution in Slovakia. World Jewish Congress, Bratislava, 1946.

¹⁶ Vajdasági Történeti Múzeum Ák. 23410 35–38. p.

Közvetlenül a vészkorszak után Magyarország második világháború alatti területén a zsidó népesség száma a kikeresztelkedettekkel együtt 300-340 ezer fő volt. A túlélők egyharmada (a budapesti zsidóság jelentős része) azonban nem kötődött az izraelita felekezethez. 1941-ben ugyanezen a területen az akkori népszámlálás szerint 725 ezer izraelita élt. Az ún. zsidótörvények hatálya alá esők száma azonban mintegy 790-825 ezer fő lehetett. Az 1941-es és az 1946-os népesség különbözete 450-525 ezer. Az áldozatok száma azonban a felső határértéknél némileg kisebb. Figyelembe véve a háború éveiben kivándorlók, illetve menekülők mintegy tízezres tömegét, a koncentrációs táborokat túlélő vissza nem térők és az 1946-ban még szovjet fogságban lévő munkaszolgálatosok és deportáltak számát, valamint a természetes népességfogyást — a magyar zsidóság veszteségét **450 ezer és fél millió** közé teszem.

A szociológiai kutatások a zsidóság vészkorszak utáni sorsát általában az asszimiláció-disszimiláció ellentétpár oldaláról vizsgálják. Ezt a megközelítést azonban érdemes kiegészíteni egyéb szempontokkal is. Számos visszaemlékezésből és korabeli újságcikkből úgy tűnik, hogy a maradék zsidóság elsősorban a múlt örökségétől igyekezett megszabadulni. Erre **négyféle stratégia** is kínálkozott.

A tragikus zsidósorsból való elszakadás hagyományos útja az asszimiláció volt. *Karády Viktor* „Asszimiláció és társadalmi krízis” című tanulmányában kimutatta, hogy az ún. zsidótörvények által felfüggesztett, illetve korlátozott asszimilációs stratégia 1945-től új lendületet kapott¹⁷. A negyvenes évek második felében Budapesten a kikeresztelkedések olyan gyakoriak voltak, mint a harmincas évek első felében. Nőtt a vegyes házasságra lépők és a névmagyarosítást kérők száma is. A tartós asszimilációs folyamat — melyet a kommunista diktatúra vallásellenes propagandája és gyakorlata csak tovább erősített — oda vezetett, hogy a hatvanas évek elejére az öntudatos, felekezeti kötődésű zsidók száma 20-30 ezer főre csökkent. Másfelől viszont — épp a vegyes házasságok miatt — a vészkorszakot követő évtizedekben jelentősen megnőtt a zsidó rokon kapcsolatokkal, háttérrel rendelkezők száma. A zsidóság száma tehát csökkent, holdudvara azonban kitágult.

A Magyar Kommunista Párt az antiszemitizmus gazdasági alapjainak megszüntetésével kívánta megoldani a „zsidókérdést”.

A cionizmus a zsidóság megkülönböztetését eleve kiküszöbölő, új nemzeti közösséget ígért.

A negyedik választási lehetőséget a Nyugatra való kivándorlás jelentette. Ez a megoldás elsősorban azokat vonzotta, akik az asszimilációs stratégiát vagy éppen a zsidó identitás megélését az évszázados liberális hagyományokkal rendelkező nyugati, elsősorban angolszász országokban kívánták megvalósítani.

A négy, elvben teljesen eltérő választási lehetőség a gyakorlatban nem különült el élesen egymástól. A hagyományos asszimiláció útján járók közül sokan — meggyőződésből vagy anélkül — a kommunista párthoz is csatlakoztak. A cionista és a kommunista mozgalom között is inkább csak eszmei, ideológiai síkon volt eltérés. 1948-ban az akkor 37 ezer főt nyilvántartó cionista mozgalomból 12 ezren a Magyar Kommunista Pártnak is tagjai voltak. Nem meglepő, hogy 1949-ben, a cionista szervezetek feloszlata után sok baloldali cionista a Magyar Dolgozók Pártjához csatlakozott; 1956-ban pedig, a döntési lehetőség újbóli felvillanásakor számos párttag Izraelben telepedett le. De a nyugatra távozók soraiban is voltak párttagok, cionisták és asszimilálódott zsidók.

Az elvben eltérő stratégiák közti gyakorlati átjárhatóság is arra utal, hogy a maradék zsidóság elsősorban nem ideológiai megfontolások alapján döntött sorsa felől, hanem úgy élt és cselekedett, ahogy tudott, illetve ahogyan a körülmények engedték. Az ún. zsidókérdés súlyától való szabadulás alternatívái a mindennapok szintjén a „menni” vagy „maradni” dilemmájává egyszerűsödött.

¹⁷ *Karády: i.m.*

A zsidóság felszabadulás utáni helyzete alapvetően különbözött minden korábbtól. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány, majd a megválasztott kormány is határozottan szakított a múlt örökségével, és a törvénykezés révén még a diszkrimináció lehetőségét is igyekezett kiküszöbölni. Bár a régi, életben maradt tulajdonosok az elsajátított javak egy részét a vészkorszak utáni kormányok ígéretei ellenére sem kapták vissza, a maradék zsidóság mégis bizalommal nézhetett a jövőbe. *Karády Viktor* „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére” című művében megállapította, hogy az „elszenvedett üldöztetéseknél ... fogva a fennmaradt zsidóság kollektíve letéteményese lett az új típusú társadalmi tőke egy öröklött formájának, s mint ilyen az új uralkodó réteg egyik természetes szelekciós bázisává vált. Ez nem jelentett a pozitív integrációra hajlamos zsidóság számára kizárólagos privilégiumot és nem helyezte a csoport egészét a hatalom bástyáin belülre. A zsidó származás annyiban váltott értéket, hogy megszűnt negatív előjelűnek lenni, ugyanakkor, amikor az összes potenciálisan konkurens ‘keresztény’ középréteg tagjai, különösen ha a régi rendszerben funkciójuk volt, negatív priuszt szereztek.”¹⁸

Bár közvetlenül a vészkorszak után az új lehetőségek közepette pezsegni látszott a zsidó élet, a monarchiabeli „boldog békeidők” nem támadhattak fel. A zsidó közösség nemcsak hatalmas lélekszámvesztéssel, hanem anyagilag is teljesen kifosztva érkezett el az új élet küszöbére. Az American Joint Distribution Committee korabeli jelentése szerint csak Budapesten mintegy 90 ezren szorultak élelmiszersegélyre. 1946 telén 110 ezren kaptak rendszeresen élelmiszersegélyt és pénzügyi támogatást. A Statisztikai és Tudósító Iroda adatgyűjtése alapján *Pach Zsigmond Pál* korabeli tanulmányában kifejtette, hogy a maradék zsidóság demográfiai struktúrája olyan hátrányos volt, hogy csak egyre szűkülő reprodukciót tett lehetővé¹⁹. Ugyancsak a Statisztikai és Tudósító Iroda tette közzé, hogy 1946-ban a zsidó foglalkoztatottak 45%-a önálló vállalkozó volt, illetve szabad pályán dolgozott. Ez a foglalkozási struktúra azonban nem illeszkedett a kommunista jövőképbe. Az általános nyomor és a gazdasági kilátástalanság mellett a kommunista diktatúra kiépülésével a hagyományos zsidó élet keretei fokozatosan megszűntek.

A „menni” vagy „maradni” dilemmájának bemutatásakor a gazdasági és politikai háttér rövid felvázolása mellett utalni kell egy lélektani szempontra is. A vészkorszak során átért borzalmak után sok túlélő nem akarta, nem tudta folytatni életét Magyarországon. „Nem tudunk halottaink árnyékában élni” — fogalmazták meg sokan visszaemlékezéseikben. A háború utáni nyomor által gerjesztett — és néhány vidéki településen (Diósgyőrben, Kunmadarason és Ózdon) nyílt összetűzéshez vezető — antiszemita érzelmek ugyancsak a távozás alternatíváját erősítették.

A tömeges kivándorlás a magyar zsidóság körében nem vészkorszak utáni jelenség. A magyar statisztikai évkönyvek az 1930–1941 közötti időszakra vonatkozóan 5870 kivándorlót tartottak számon. A valóságban azonban lényegesen többen hagyhatták el az országot. Erre utal egy 1950-ben, tehát a vészkorszak utáni nagy bevándorlás kezdetén New York-ban tartott összeírás eredménye. Eszerint a városban akkor 31 ezer magyarországi születésű zsidó élt²⁰.

A háború utáni gazdasági kilátástalanság közepette a magyar zsidó: íg jelentős része a távozástól várta sorsa jobbra fordulását. A távozni készülőkhöz a korabeli újságokban több, egymásnak ellentmondó hír jelent meg. A budapesti Palesztina Hivatal 1947. február 26-ig 32 007 nevet írt össze²¹. Ez az egyetlen adat, amely valóban pontosan tükrözi a Palesztinába kivándorolni készülőkhöz a valóban távozókról pontos számok nem állnak rendelkezésre.

A kivándorlók statisztikáját közvetlen források hiányában mozaikszerű adatokból állítottam össze. A háború utáni nagy vándormozgalmat három helyen: kiindulópontján, az átmeneti várakozás színterén, majd végpontján próbáltam megragadni. Így adatokat gyűjtöttem a

¹⁸ *Karády Viktor*: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In *A zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Magyar Füzetek Kiadása, Párizs, 1984, 115 p.

¹⁹ *Pach Zsigmond Pál*: A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembevető jelenségei. In *Benoschovsky Imre* (szerk.): *A maradék zsidóság*. Budapest, 1947, 30. p.

²⁰ *Rosenwaike, Ira*: *Population History of New York City*. Syracuse University Press, 1972, 159. p.

²¹ Central Zionist Archives, Jeruzsálem, S6 3683.

Magyarországot elhagyókra vonatkozóan. Mivel a kivándorlók túlnyomó része Németország angolszász övezetébe igyekezett, az ottani hontalan (DP) táborok statisztikáit is átnéztem. Végezetül a jelentősebb célországok bevándorlási statisztikáit tanulmányoztam. Mivel a három adatcsoport ugyanarra a menekültnépességre vonatkozik, végösszegük elvben azonos.

A Magyarországról távozókról az első számszerű adat a titkos aliját (Palesztinába történő bevándorlást) szervező „Bricha” 1946. évi berni kongresszusán hangzott el. Akkor 15-18 ezerre tették a Magyarországot elhagyók számát²². 1947-ben, amikor még sokan reménykedtek a polgári társadalom megerősödésében, átmenetileg csökkent a távozók száma, de egy évvel később, a kommunista hatalomátvétel után új lendületet vett a kivándorlási hullám. Növelte az országot elhagyni kívánók számát, hogy Izrael megalakulásával a cionista „megoldás” valódi alternatívája nyílt meg. Ugyanekkor a vasfüggöny leereszkedésével a kivándorlás legális csatornái rendkívül beszűkültek. A távozni készülőkhöz számára azonban 1949 közepéig még rendelkezésre állt egy illegális útvonal Pozsonyon át Bécs felé. Ez a kiskapu a magyar Belügyminisztérium tudtával és nyilvánvalóan ellenőrzésével maradt nyitva. A határátlépők számát *Sándor Imre*, az Államvédelmi Hatóság őrnagya — 1949 első felére vonatkoztatva — 10 ezer főre becsülte. *Yehuda Bauer* izraeli történész számítása szerint 1948-ban és 1949-ben összesen legalább 30 ezren menekültek el Magyarországról. 1949 nyarától, amikor a határt már „két szemmel” őrizték, a kivándorlás ügye a diplomácia útjára terelődött. *Ehud Avriel*, Izrael első magyarországi követe 50 ezer személy kivándorlásának az engedélyezését kérte a magyar kormánytól²³. A hosszas tárgyalások és háttéregyeztetések után 1949. október 20-án megkötött kivándorlási egyezmény azonban csak 3 ezer személy távozására adott lehetőséget. Ennek a rendkívül kicsiny kontingensnek a kiengedése is négy évig tartott. Mindezen források alapján a vizsgált periódusban — tehát 1945 és 1955 között — kivándorlók számát **40-50 ezer** főre becsülöm.

Az országot elhagyók túlnyomó többsége Németország amerikai zónája felé igyekezett. Az itteni hontalan táborokban voltak azok is, akik a halálgyárakat túlélve már vissza sem tértek Magyarországra. A zsidó táborlakókról kezdetben nem készült statisztika. Az angolszász szövetségesek, elutasítva mindenféle „származás” szerinti megkülönböztetést, a zsidó menekülteket születési helyük alapján „osztályozták”. Így kerülhettek román és magyar zsidók a számos hátránnyal járó „enemy nationals”, vagyis „ellenséges nemzethez tartozó” státuszba. Ez a gyakorlat csak 1946 elején változott meg *Truman* elnök intézkedésére. Ekkor létesültek tisztán zsidó táborok, szám szerint 12, és az amerikai főparancsnokság a faji, vallási és politikai okok miatt üldözöttek napi kalóriaadagjait is számottevően felemelte. Bár a táborokban és a táborokon kívül tartózkodó zsidóságról több statisztikai felmérés is készült, csak egyetlen olyan összeírásról tudunk, amely a hontalanokat országok szerint csoportosította. A Nemzetközi Menekültügyi Szervezet (International Refugee Organization) 1947. szeptember végén a táborokban 167 476 személyt regisztrált²⁴. A Magyarország jelenlegi területéről származók száma 8445 fő volt. Ugyanebben az időben a táborokon kívül 78 ezren tartózkodtak. A magyar zsidók — az előző statisztika alapján — 5-6%-os arányát figyelembe véve ez további 4-5 ezer főt jelent. 1947 őszén tehát mintegy 13-14 ezer magyar zsidó tartózkodott Németország és Ausztria nyugati övezeteiben és Olaszországban. A Nemzetközi Menekültügyi Szervezet által végrehajtott pillanatfelvétel természetesen nem tükrözi az országot 1947 őszéig végleg elhagyók számát, mivel feltehetően több ezren addigra már elhagyták Európát.

A szakirodalom is általában szűkszavúan ír a zsidó hontalanok történetéről, talán éppen az adathiány miatt. A táborokban és azokon kívül tartózkodó zsidóság összetételének meghatározását csak kevesen kísérelték meg. *Robert Ginesy* francia statisztikus 1948-ban megjelent könyvében a magyar zsidó hontalanok számát — sajnos forrásmegjelölés nélkül — 40 ezerre becsülte. *Raul Hilberg* a magyar zsidó hontalan népességet *Robert Ginesy*hez hasonlóan 40 ezer főben adta meg.

²² *Bauer, Yehuda*: Flight and Rescue. Random House, New York, 1970, 295. p.

²³ MOL Jelenkortörténeti Gyűjtemény. XIX-3J-1-k-12.29 e.

²⁴ *Grossmann, Kurt, R.*: The Jewish DP Problem. Institute of Jewish Affairs, New York, 1951, 19. p.

A Nemzetközi Menekültügyi Szervezet történetéről 1956-ban készült mű 50 ezer magyar zsidót említ²⁵. Bár ezeket az adatokat fenntartással kell kezelnünk, mégsem tekinthetjük véletlennek, hogy egybeesnek a Magyarországot elhagyóknak azzal a számával, amelyhez más források alapján jutottunk.

És most nézzük ugyanezt a kivándorló népességet a célországok statisztikái szerint. Az első számú célterület nem is ország volt, hanem egy bizonytalan sorsú térség, Palesztina. Az 1945 és 1948 között érkezőkről csak hiányos adatok állnak rendelkezésre, mivel az érkezők többsége illegálisan vagy csak ideiglenes tartózkodási engedéllyel lépett a későbbi Izrael területére. Az izraeli bevándorlási statisztika — az említettek miatt nem teljesen pontos — adatai szerint 1945 és 1955 között 17 ezren érkeztek Magyarországról. Népszámlálási statisztikák megerősítik ezt az adatot²⁶.

A magyar zsidóság kivándorlásának másik fő iránya Észak-Amerika volt. Mivel a kanadai bevándorlási nyomtatványokon a „származási hely” mellett a „nemzetiség” rovat is szerepelt, a bevándorló zsidók száma meghatározható. Magyarországról a vizsgált időszakban 1836-an érkeztek²⁷. Ezt a számot a Kanadában letelepedő magyar holocaust-túlélők alsó határának kell tekinteni, annak ellenére, hogy közöttük feltehetően olyanok is voltak, akik közvetlenül Izraelből érkeztek. Az Amerikai Egyesült Államok bevándorlási statisztikáiból a magyar zsidók számára nem tudunk következtetni. Az American Joint Distribution Committee, valamint a Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society nyilvántartásai szerint 1945 és 1955 között összesen 160 ezer zsidó bevándorló érkezett. A Kanadába vándorolt zsidók 4,5%-a jött Magyarországról. Ugyanezzel az arányosítási kulccsal számolva az Egyesült Államokban feltételezhetően mintegy 7 ezren telepedtek le.

Az izraeli bevándoroltakkal együtt a vészkorszak utáni nagy vándormozgalomban tehát legalább 30 ezer magyar zsidó vett részt. Figyelembe véve, hogy Észak-Amerika mellett Latin-Amerika és Ausztrália is sok magyar zsidót fogadott be, ez a szám — ha pontosan nem is egyezik, de — nincs ellentétben az országot elhagyókra, illetve a hontalan népességre vonatkozó korábbi eredményekkel.

A Felvidék és a Délvidék csekély számú túlélőinek vándormozgalmáról sajnos semmilyen adat nem áll rendelkezésre. A kárpátaljai és észak-erdélyi zsidóság elsősorban Palesztina/Izrael felé orientálódott. Mivel Romániából, Csehszlovákiából érkeztek, számuk az izraeli bevándorlási statisztikákban nem különül el az ugyanabból az országból jött többi bevándorlótól. Az 1961-es népszámlálás alkalmával azonban az izraeli lakosoknak nemcsak az országot, hanem a történelmi régiót is fel kellett tüntetniük a születési hely megjelölésekor. E rendkívül értékes forrás alapján az Észak-Erdélyből bevándorlók száma 10-14 ezer közé tehető, a Kárpátaljáról pedig mintegy 4-5 ezren érkeztek²⁸. (Az Észak-Amerikában vagy máshol letelepedő erdélyi és kárpátaljai zsidóságról nem áll rendelkezésre statisztika.)

Magyarország jelenlegi területén a túlélőknek mintegy 20%-a, a hagyományosan ortodox régiók zsidóságának pedig 30-40%-a döntött a társadalomból való végleges kiválás, vagyis a kivándorlás mellett. 1956-ban mintegy 10 ezren távoztak ugyan, de a magyarországi zsidóság túlnyomó többsége az asszimilációs hagyományt folytatva szülőföldjén maradt. A felvidéki és a délvidéki zsidóság sajnos kikerült a statisztika látóköréből.

²⁵ Ginesy, Robert: *La Seconde Guerre Mondiale et les déplacements de populations*. Paris, 1948, 68. p.; *The International Refugee Organization. Its History and Work, 1946—1951*. Oxford University Press, 1950, 183. p.; Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle Books, Chicago, 1961, 736—737. p.

²⁶ Sicron, Moshe: *Immigration to Israel 1948—1953*. Central Bureau of Statistics, Jerusalem, 1957, 26. p.; továbbá *Immigration to Israel 1948—1972, Annual Data*, Central Bureau of Statistics, Special Series, No. 416. Jerusalem, 1973, 17—18. p.

²⁷ Richmond, Antony: *Postwar Immigrants in Canada*. University of Toronto, 1967, 5. p.; továbbá *Annuaire du Canada 1948, 1949, 1950, 1951*. Ottawa.

²⁸ *Demographic Characters of the Population. Part IV. Population and Housing Census 1961, State of Israel*, Central Bureau of Statistics, Jerusalem, 1964, XVIII—XXIII. p.

Az 1945-ben Kárpátalján maradt néhány ezer főnyi zsidó közösség — hite gyakorlásának akadályoztatása miatt és a betelepítések következtében — lassú hanyatlásnak indult. Eltűnt az észak-erdélyi zsidóság is. Akiket a negyvenes évek végi nagy kivándorlási hullám nem ragadt magával, azok a hatvanas évek elején vagy legkésőbb a hetvenes években mentek el. A kivándorlók új otthonra leltek, Közép-Kelet-Európa azonban pótolhatatlan veszteséget szenvedett zsidó lakosságának elvesztésével.